

Fleck Zoltán

Vannak-e szociologizáló tendenciák a magyar jogelméletben?

Absztrakt: A magyar filozófiai hagyományon belüli szociologizálás nem jellemző a jogelméletben. E hiány okai történeti, tudománytörténeti, politikai jellegűek. A magyar jogelméletben nem létezik szociologizálás. A társadalom fogalmának hiánya, a problémaérzékenység szűkössége a magyar társadalom és politika fejlődéstörténetéből következik. A jogtudományok és a jogelmélet elvileg is nehezebben fogadja be a társadalom elméletének alapkategóriáit, a modernizáló és rendi hagyományokkal bajlódó jogászai gondolkodás pedig erre különösen képtelen. A szociologizálás, a társadalmi problémák érzékelésének hiánya hosszú távú következményekkel jár. A társadalom fogalmának kezelése a jog teoretikus reflexióiban nem tükrözi a szociológia tudományának lehetséges útjait. A korabeli nyugati társadalomtudomány eredményei sem kerülnek be a joggal foglalkozás főáramába.

Kulcsszavak: jogelmélet, szociológia, tudománytörténet, magyar társadalom

„...a politikai hatalom társadalmi bázisának ügye, mely a mai demokratikus elmélet szemszögéből nagy horderejű kérdés, ám a preindusztriális társadalmak kutatói számára csekély jelentőséggel bír”
(Skinner 1997: 18).

Bevezetés

A címben felvetett kérdés több, mélyebb probléma tisztázását igényelné, néhányat próbálok ebben az írásban megfogalmazni. A jogelmélet (jogtudomány) és „szociologizálás” fogalmainak tisztázása után akár arra is juthatunk, hogy a jogelmélet és a jogtudomány nem tudomány, alig rendelkezik önreflexióval, a szociologizáláshoz pedig legalább a társadalom fogalma és a társadalmi problémák érzékelése szükséges lenne. A magyar jogelméleti hagyomány fősodra, legalábbis hazai környezetben emlegetni szokott irányai elhanyagolható társadalmi problémaérzékeléssel bírtak. Ma, amikor aligha beszélhetünk bármilyen jogelméleti jelenlétről, a kérdés is irrelevánssá vált. A jogászai gondolkodásra és az úgynevezett jogtudományokra alig van hatással a jogelmélet.

A társadalomtudományok története szerint a periféria termékeny lehet a társadalmi válságokkal csiszolt érzékenység következtében a teoretikus és fogalmi innovációban (Hanák 1999). De ez aligha igaz a jogtudományra, amely a hatalom közelsége miatt folyamatos autonómiahiátusban szenved. Pontosabban az állami hatalomhoz való kapcsoltság természetes eleme, az autonómia hiánya nem okoz szenvedést. A küzdelmek a hatalomhoz való közelségért és az ebből származó hasznokért folynak.

A szociologizálás annak megnyilvánulása lehetne, hogy létezik egyfajta diszciplináris helykeresés, különböző iskolák küzdelme, megindult a tudományos emancipáció és intézményesedés. A magyar jogelméletben azonban a hagyomány- és iskolateremtés hiánya, töredezettség és diszkontinuitás jellemző. A jogtudomány és elmélet hagyományteremtő kísérleteit, Pikler, Pulszky, Somló, Moór, Horváth életművét a politikai akarat közbeavatkozása miatt lehetetlen követni (Pikler 1910; Somló 1907; Pulszky 1899; Horváth 1937; Moór 1923). Maguk sem tudják kiteljesíteni életművüket, egy generációnyi idő sem adatik a diszciplináris megalapozáshoz. Léteznek szociológiai művek, amit jogászok írtak (Pulszky 1890; Somló 1907), létezik a jog társadalomelméleti megközelítésének kísérlete (Horváth 1995), de a 20. század második felének közepéig nem létezik jogszociológia és a jog szociológiai elmélete sem.

A kérdést megközelíthetjük egy másik irányból is: hogyan látták a társadalmat a jog teoretikus próbálkozásai? A magyar filozófiában van reflexió a környezet problémájára, ez a szociologizáló hagyomány (Demeter 2011). De volt-e ilyen a jogelméletben? Látták-e egyáltalán a társadalmi feszültségeket, munkálkodtak-e a társadalom jogelméletileg használható fogalmán? Horváth Barna szinoptikus módszere szerint lényeges a társadalmi tapasztalat, de ez nála is teoretikus feltételezés marad, a valós társadalmi tapasztalás feldolgozása nélkül (Horváth 1995). A gyakorlati jogászat tapasztalatai nem képesek a szintetizálódásra megfelelő elméleti előmunkálatok nélkül. A gyakorlatnak pedig másra van szüksége a jogrendszer folyamatos modernizációs, adaptációs kényszerei miatt. A társadalom mint a jogi szabályozás tárgya kívül esik a tudomány érdeklődésén, és meghaladja

a praxisorientált szakjogtudományok képességeit. Azok ugyanis a jogelméleti fogalmi készlet nélkül eszköztelenek. Még ha ezt nem is érzékelik. A gyakorlati jogászat tapasztalata a papiros jog és a társadalmi valóság közötti szakadékokról, az állami norma jogsultságteremtő és szabadságmegvonó Janus-arcáról legfeljebb érzékenységet és szakmai lelkiismeretet sugárzó publicisztikákban öltenek testet. Mint azt Jászi Oszkártól tudjuk, a politikai publicisztika műfaja a professzionális politika pótszere (Jászi 1982). Ennek ára pedig a teoretikus és módszertani hanyagság és útkeresés tudományelöttes állapota.

A jogelmélet szociologizálását megközelíthetjük azonban még radikálisabban. Ahhoz, hogy ilyenről beszélhessünk, szociológiára és még inkább a társadalom léteire lenne szükség. Abban a korszakban, amelyben egyáltalán hagyományteremtésről lehet beszélni, a 19. század utolsó harmada és a 20. század közepe között, magyar társadalom sem létezik (Péter 1998a).

Ezek a lehetséges kiindulópontok a magyar jogelméleti hagyománnyal kapcsolatos negatív állításomhoz: nincs olyan értelmű szociologizálás sem, mint esetleg a magyar filozófiában.

A jogelmélet kudarca

Mit jelentene a szociologizálás a jog elméletében? Semmi esetre sem a társadalom professzionális tudománya, nem szociológia, de nem szociológiai jogelmélet, amely a jog lényegét valamilyen társadalmi tényezőhöz kapcsolná és nem jogszociológia. A szociológia tudományából átvett fogalmak használata diszciplináris feszültségek forrása lehetne, az intézményesedett tudományszakok között. A korszakban azonban az intézményesedés csonka, befejezetlen, kezdetleges és töredezett.

Ami a magyar jogelméleti hagyományban található, az legfeljebb „szociologizálás” (ha van értelme tovább gyengíteni a szociologizálás fogalmát). Vagyis komolytalan, nem szisztematikus, esetleges utalások, próbálkozások egy körvonalazatlan társadalomtudományi szemlélet felé. Nem is lehet másként a hazai szociológia korabeli kialakulatlansága és a jogelmélet provincializmusa miatt. A filozófiában azért alakulhatott némileg másként a szociologizálás, mert a társadalom elmélete közelebb áll a filozófiához, mint a jogelmülethez.

A jogelmületek számos kudarca között (Watson 1988) a nyugati jogi kultúra perifériájának teoretikus reflexióhiánya különleges helyet foglal el. A jog tudománya és a jogelmélet nem képes reflektálni a korszak nagy társadalmi problémáira. Nincs hozzá nyelve, fogalmi készlete, nincs meg a probléma: a modernitás. A klasszikus társadalomelmélet a jogrendszer, a jogi normát a koordinációs problematika részeként tematizálja. A klasszikus elméletalkotók a jogrendszer állapotában, a jog fejlődésében a társadalmi viszonyok tükrözödését képzelték (Durkheim 2001; Weber 1987; Maine 1988; Tönnies 2004). Sőt az elmületek, a mechanikus tükrözödés feltételezésével szemben képesek előremutató szerepet játszani, különösen a periférián (Tamanaha 2001). Meg is születnek Európa perifériáján azok a teoretikus kihívások, amelyek máig számottevő hatást gyakorolnak az elméleti jogi gondolkodásra (Ehrlich 2001; Petrazycki 1955). De a magyar hagyományból hiányoznak az ilyen kaliberű alkotók, sőt e művek adaptációja sem történik meg.

A magyar szociológia sajátosságai közé tartozik az intézményesedési folyamat akadozottsága, politikai kitétsége mellett, hogy jelentős szerepet játszott a klasszikus pozitívizmus és Spencer evolucionizmusa. E 19. századi irányzatok a jogelmélet számára is kiindulópontként szolgáltak elsősorban Pulszky és Somló életművében. Ahogy azt Jászi Oszkár megfogalmazta, a valós viszonyok szisztematikus feltárása helyett a társadalomtudomány a modern állam működéséhez elengedhetetlen professzionális politizálás helyettesítő szerepére vállalkozott a publicisztika műfajában (Jászi 1982). A társadalomtudomány politikai funkciójának megfelelően a nemzetiségi kérdés, a választójog és a közigazgatás problémái váltak a fő tárgyakká. A falu világának felbomlása, a városi szegénység sokkal kevésbé. Nincs elméleti reflexió és alacsony a módszertani tudatosság. A két világháború között a szociográfia, a falukutatás vált domináns iránnyá, irodalmi és mozgalmi igényekkel, ennek megfelelő hatásokkal. Az elégtelen intézményesedés, a műfaji sajátosságok, a tematikai szűkösség, a nyugati szaktudomány adaptációjának részlegessége nem tette lehetővé, hogy a jog mint a társadalom része elméleti vizsgálatok alá kerüljön. Így hatással sem lehetett a korabeli jogi gondolkodásra. A 20. század első két évtizedében, írja Szelényi Iván „...a társadalomkritikai funkciót maradéktalanul egy filozófiailag orientált szociológia töltötte be.” Amit 1919 után a szociográfia vállalt be (Szelényi 2018: 17). A jog elméletében a forradalmak által okozott politikai és intellektuális törés leginkább a szociológiai elméletekkel való kacérkodás eltűnésével járt. A radikális gondolkodók, a Vasárnapi Kör, a Galilei Kör, Lukács (Lukács 1971), Hauser (Hauser 1980), Polányi és Mannheim láthatatlan maradt a jog teoretikusai számára. Polányi Károly gazdaság-történeti és elméleti művei (Polányi 2004), Mannheim Károly tudásszociológiája természetes inspirálói lehetnek volna a jogfilozófiának (Mannheim 2000). Ahogy a társadalomelmélet klasszikusai, úgy a később klasszikus elméletté vált kortársak sem kerültek be a jogászok látókörébe. Pedig például Mannheim kordiagnózisa, amely már 1935-ben megjelent, bőven kínálta volna a kapcsolódási lehetőségeket egy szociológiai jogelmélet számára (Mannheim 1999). A radikális, útkereső, kritikai elméletek és fogalmak távol estek a hatalomhoz vészesen közeli pozíciókban működő jogtudománytól és jogfilozófiától.

Mi a szociológia?

Mit is várnánk a jog elméletétől, amikor a szociologizálás nyomait keressük? Ebben az értelemben a szociológia, a társadalom elmélete a modernre adott tudományos válaszkísértel. A nagy átalakulás által okozott kulturális, társadalmi válságok értelmezése. Amiből az következne, hogy ideális körülmények között a jogfilozófia egyik bázisa, szövetségese. Hiszen az államnak és jognak alapvető funkciói vannak a modern társadalmi rendszerek működtetésében. Weber, Durkheim és általában a klasszikus szociológiai elméletalkotók a jogi szabályozás kérdését ekként is kezelték. Magyarországon azonban a korábban említett radikális társadalomfilozófián kívül alig van reflexió a modernitás által létrehozott válságokra. E problémahalmaznak, amely tudományalapító és alakító hatással volt számos régióban, semmi érzékelhető hatása nem volt a jogi gondolkodásra. A társadalmi reform tudományos bázisa normális esetben a klasszikus szociológia, amely a modernizáció

patológiáit tematizálja. Azt az állítást lehet megfogalmazni ezek alapján, hogy a magyar jogfilozófia vakságát a társadalmi patológiákra két alapvető tényező magyarázza. Egyrészt nincs eléggé erős tudományos szövetségese és versenytársa, mert nincs professzionális szociológiatudomány. Másrészt a modernizáció óhaja, a kimaradás érzete erősebb, mint a modern következményeinek tapasztalata. Abban a munkában pedig, hogy a nemzeti partikularizmusból egy univerzálisabb igényű, a nyugati modernitás általános összefüggéseit látó tudományt faragjon, a jogtudományok és jogelmélet eleve hátrányban vannak. A nemzetállami jog tárgya elfedi a társadalmi kérdéseket, különösen olyan politikai kultúrában, ahol a politikai imagináció a nemzeti egység és szuverenitás kérdéseiben merül ki. Az államszemlélet korlátozottsága megnyomorítja az állami jog teoretikusait is.

A tapasztalás milyen formáját keressük a szociologizálásban? Egy korszak tudományos mezőjét alapvetően meghatározza, hogy honnan veszi a valóságot, mi számít empiriának, mi a viszonya a valósághoz, vagyis mi a tapasztalás rezsimje. A valósághoz való viszony a kor tudáskultúrájának alapja és többek között azt is jól megmutatja, hogy milyen elmélet következik egy-egy uralkodó tapasztalatszerzési formából (Némedi 2011a). Az egyéni magatartás, kollektív cselekvés, a statisztikákkal bemutatható társadalmi tény, vagy történelmi tény olyan központi tudásrezsimek központi fogalmait írják le, amelyek jellemző teoretikus kiindulópontokként szolgálnak. A jog elméletének egyik lehetséges ilyen alapfogalma az állami norma, ami legfeljebb egy tiszta jogtanhoz vezethet, de nem szociologizáláshoz. Bár, mint tudjuk, Hans Kelsen hazai adaptációja sem sikerült (Jakab 2007).

Kiindulhatunk a szociologizálás nyomait keresve a használatba vett társadalomfoglalomtól is. A társadalom kritikai használatának, ami a szociológiai elméletek egyik legjellemzőbb alakja, Némedi Dénes három típusát különböztette meg (Némedi 2011b). A társadalom mint valóság szemben a közjogi kérdéssel, nemzeti mítoszok helyett a parasztság, a munkások helyzetének leírása, a szegénység és egyenlőség elemzése. Ehhez a kritikai értelemhez merni kell látni a valóságot. Itt a társadalom szemben áll a politikával, és jellemző műfaja a szociografikus valóság-leírás. Lehetséges a társadalom fogalmának kritikai használata az egyenlőtlen struktúra és újratermelése feletti felháborodásként, a szociális kérdés felvetéseként, a középosztályi mércétől eltérő élethelyzetek, felbomlások, devianciák leírásához és értelmezéséhez. Végül kritikai potenciállal rendelkezik a társadalom társulásként, illetve ennek problémáiként értelmezése. A társadalom a szabad egyének együttműködése, az ebben beálló zavarok a közösség integrációjának problémája, amelyhez a polgári nyilvánosság és a társadalom mint szerződéses fogalom kapcsolódik (Némedi 2011b). Ezek a társadalomértelmezések elvileg alkalmasak lennének egy jogelméleti szociologizálás számára is, de ilyen társadalomértelmezéseket nem lelünk a hazai pályán kanonizált művekben.

Mindez nem meglepő a tudástermelés történeti helyzethez kötöttségét feltételezve. A szociológia mint a modern problémáinak értelmezési kísérlete, a modern és premodern dichotómia történeti értelmezéséhez kapcsolódik. E nagy narratíva határozza meg az elméleti pozíciókat. A modern előtörténetének elhanyagolása, a történeti szemléletű szociológia hiánya vethető a modern szociológiai hagyomány szemére (Inglis 2014). A szociológiai dichotómiákra alapozott modernitásértelmezés a 19. századi gondolkodás terméke, a klasszikusoktól örökölt *doxa* része. A magyar jogi gondolkodás azonban a modernbe való bejutással küzd, az állam és jog a modern előidézésének instrumentuma.

Ennek szolgálatában haszontalan, sőt diszfunkcionális egy szociológiai társadalomfogalom és így a szociologizálás is.

Ugyanez weberi fogalmakkal: a modernitás értelmezése akkor válik szociológiai problematikává, ha az állam, a jogrendszer, a mindennapi élet racionalizálódását, a varázsvesztést valóban veszteségként is lehet értelmezni (Antaki 2012). A „vasketrec” problematika csak egy professzionálisan racionális bürokratikus gépezettel szemben, és nem az úri hivatal feudális hagyományaival szemben fogalmazható meg. Az instrumentális ésszel szembeállított társadalmi valóság (érzelem és *imagináció*) feszültsége értelmezhetetlen a nemesi hagyományok uralta elmaradottság viszonyai között. A probléma, amelyhez a szociologizálás kapcsolódna, nem látszik.

A magyar társadalom mint történeti probléma

Az a korszak, amelyben kereshetjük a társadalomról való gondolkodás nyomait a jog elméleti irodalmában nagyjából a 19. század utolsó kettő és a 20. század első négy évtizede. Ekkorra már az európai társadalomtudomány reflektált a modern megszületésének, vajdásának és válságának következményeire. Az a jellemző probléma, hogy hogyan lehetségesek az emberi kapcsolatok egy technológiai (ipari) korban, mit jelentenek a városi élet problémái, a jogi szabályozással foglalkozó szakemberek számára is releváns lehetett volna. Az emberi társulás megnehezedett formái, a modern nagyvárosi élet világa olyan kérdéseket vetett fel, amelyekre a kanti ihletésű filozófiai hagyományból kiindulva nehezen lehet reflektálni. A hazai jogi gondolkodásra inkább volt jellemző a kanti idealizmushoz való visszafordulás, az újkantianus szemlélet, miközben a szociológia egyfajta lázadásként jelent meg ezzel szemben. A kanti kategóriák életidegensége és a kanti etika univerzalizmusa, „könyörtelensége” (Arendt 1970) egyenes út a társadalom élő szövetének figyelmen kívül hagyásához. Az idealizmus és a normativizmus nem érdeklődik a hétköznapi valóság materiális viszonyai iránt. A társadalom elmélete szükségszerűen lázadt a kantianizmus reménytelenül apolitikus, a kor kihívásait érintetlenül hagyó szemléletével szemben (Chamberlain 2021). Csakhogy ez a korszak alapvető tapasztalata éppen az, hogy a tömeg, a gyorsaság és technológia világában a régi értékek és normák nem működnek. Ilyen módon a társadalom tudománya volt az újat érzékelő kihívás a filozófia és különböző ágai számára, a szociológia lökte a filozófiát az emberi interakció, a technológia és az ész határainak értelmezése felé. Filozófia mint tudomány radikálisan került szembe a társadalmi válság megértésének igényével. Erős és eredeti válaszok is születtek a modernitás kihívásaira. Olyan válaszok, amelyek kitekintettek vagy egyenesen bevonták a gyakorlati életet, nyitottak voltak a praxis felé. A korszak jellemző problémái: a technológiai haladás hatásai a szellemre, a közösségek felszámolódása, a szabad és aktív polgár eltűnése az individualizmus világában, az anómia különböző formái, a városi fogyasztói kultúra hatásai, azt sugallták a kortárs gondolkodóknak, hogy a társadalmi lény feltételezése nem magától értetődő, a teoretikus munka nem spórolható meg. A korszak határozott kritikai potenciálja a tapasztalat, a megélt dolgok értelmezése felé fordult. A morálisan autonóm egyén feltételezése elégtelennek bizonyult. A társadalmasodási folyamat problematikája a művelt polgár mindennapjait érintő tapasztalat volt. Ennyiben e

teoretikus irányváltás összekapcsolódik a *Bildungsbürgertum* kultúrameghatározó potenciáljával (Chamberlain 2021).

A polgári szellem számára kérdés a *Metropolis*¹ racionalizáló, az instrumentális ész az autonómiával szembeállító gyakorlata, a technológia szelleme, a *techné* uralma az *episteme* fölött, és az ebből származó elidegenedés. A kapitalizmus és a racionalizáció átírta a szociális kapcsolatokat, kiüresítette a hagyományos formákat.

Emberi vágyképpé az elveszett autonómiák egy új kollektívben való újjáépítése vált. A géptől való félelem, a kapitalizmus destruktív gyakorlata leépíti a kapcsolatokat személyességét és funkcionálissá teszi. Vasketreccé építi kívül és a szuperegő zsarnoksága alá rendeli belül (Mitzman 1970). Egy ilyen új világban új típusú emberi lét születik meg és új fogalmak kellenek értelmezéséhez. A hagyományos, közösséget integráló kultúra helyét átveszi a mechanikus, személytelen rendszer, a személyes hivatás kiüresedik. Az első világháború után még a morális problémák iránt kevésbé érzékeny túlélők számára is világossá lett, hogy politikai, társadalmi, tudományos, szellemi erőfeszítések szükségesek az újjáépítéshez: hogyan lehet társadalmat építeni ilyen körülmények között, hogyan lehet az együttélést újjászervezni. Ezek a problémák első látásra a jog teoretikusait is érintik, a jogászai önelégültség gyakran emlegetett metaforikus kifejezése, a „társadalmi mérnökösödés” üres képzelődés maradt, a teoretikus lehetőségeket a magyar jogelmélet nagyjából egészében kihagyta. A tudomány fősodra a Monarchia életében és felbomlása után is a nemzeti szuverenitással, a modern jogalkotási termékek adaptációjával, a politikai válságokkal látszik elfoglalva lenni. A jog elméletével foglalkozók is érzékelték a társadalmi elmaradottság terheit, a jogrendszer modernizációjának akadályait, de érintetlenül hagyta őket a modernitás által okozott változás. Nem tapasztalták a modern társadalmi élet feszültségeit.

A magyar társadalomfejlődés trendjei nagyrészt eltérő tapasztalati világot hoztak létre, a problémák más kombinációit, a tudomány és képviselői számára más-más intézményes és egyéni illeszkedési kényszereket. A 19. század utolsó harmada a dinamikus ipari fejlődés korszaka, de a dolgozó népesség 64 százaléka az első világháború előtt is a mezőgazdaságban foglalkoztatott, ez az arány 1930-ra is csak a foglalkoztatottak felére esik vissza (Berend és Ránki 1976). Az átalakuló társadalomszerkezet ellenére a nemzeti jövedelem negyedét teszi ki az ipari termelés, 1910-re a munkások száma eléri az 1 milliót, a keresők 17 százalékát. Ez ahhoz azonban elég nagy, hogy a szociális törvényhozás elmaradása megteremtse a munkáskérdést, amelyre az intellektuális életnek reagálnia kell. A két világháború között Csehországhoz és Ausztriához képest az ipari termelés alacsony, a nemesi társadalom belső szerkezete és pozíciója alig változott. A rendi mentalitást hordozó történelmi középosztály domináns szerepet játszik az állam apparátusában. A bürokrácia társadalmi bázisa és a hivatali racionalitás állapota, az állam szerepe és jellege a joggal kapcsolatos tudományterületeket alapvetően határozza meg. A társadalomtudományok alulintézményesedettsége, a felsőoktatás konzervatív struktúrája megnehezítette és torzította a gyakorlat (jogalkotás és alkalmazás) és a tudomány viszonyát. Az államot, tudományos intézményeket és oktatást jellemző konzervatív eszme következetesen szemben állt a szabadelvű jogkiterjesztéssel. A „hivatalosság” nem nyitott

¹ Fritz Lang 1927-es filmje a modern város tömegkulturális metaforájává vált.

a szövetségkeresésre társadalmi csoportokkal vagy a szűk progresszív jogászokkal. Az állami rekrutáció logikája döntő tényező abban, hogy milyen viszony alakul ki az állami jogot létrehozó és működtető tényezők és a tudomány között. Szemben a német bürokrácia szociális integrációt, különféle társadalmi csoportokat befogadó politikájával, a magyar állam nemesi zártsága az államszellem zártságát is jelentette. Ennek megfelelően jogtudomány és jogelmélet egyetlen elképzelhető címzettje, az állam alkalmatlan volt másnak a befogadására, mint a jogtechnikai, dogmatikai ajánlások. A jogtudomány és jogászképzés mindig osztozik az állam sorsában. Autokratikus állami szerkezet természetes módon jár együtt a jogászai foglalkozások többségének és a jogászképzésnek a tekintélyelvű konzervativizmusával. A tekintélyelvű konzervativizmus alkalmatlan a társadalomtudományok befogadására. A jog hatalomközelisége reménytelené teszi a szellemi emancipációt és a kritikai potenciál ápolását.

Schvarcz Gyula 1870-es panasza, miszerint „nálunk még nem jött létre a társadalom” az etnikai heterogenitást és a feudális „kasztok” zártságát említi, de a *Huszádik Század* körének politikai és tudományos publicisztikái is többnyire ezt célozzák. Jellemző, hogy Concha Győző 1927-ben a maga által feltett kérdésre, „Van-e magyar társadalom?” egyértelműen nemleges választ fogalmaz meg (Concha 1927). Az összetartó tényezők, a kohézió hiánya, a nemzetiségek problémáinak kezeletlensége, a társadalmi csoportok, foglalkozások közötti érintkezési viszonyok csonkasága vezet ahhoz az állításhoz, hogy aligha beszélhetünk társadalomról. Ami a fogalmat magát illet, „[a]z absztrakt, általános »társadalom« szó a magyar nyelvben szintén a XIX. században terjedt el, és 1867 után az egyénnel, valamint az állammal való szembeállításában nyerte el értelmét” (Péter 1998: 155). A társadalom fogalma leginkább mint program tételeződik, valami, amit létre kell hozni. A társadalomépítés toposza jól illeszkedik a „társadalmi mérnökösködés” jogászideológiájához, de a konstruálás konzervatív, állagmegőrző szándékokkal és szellemi közegben ellentmondott a társadalom professzionális és kritikai megismerési programjával. A szerves, alapok nélküli, idegen kapitalizmus (Hajnal 2003), a feudális társadalomszerkezet alapjai, a latifundium, az egyház és az állam (Erdei 1943) a társadalomszerkezet jellegadó erői maradtak.

Péter László a társadalom fogalmának lehetséges használatait elemezve hasonló következtetésre jutott (Péter 1998a). Elvileg társadalomról modern értelemben beszélhetünk az egységes jogrend, a közös kultúra vagy a közösen viselt szociális probléma értelmében. A *társadalom mint egységes jogrend* a modern jogfejlődés alapjait, a jogegységet, jogegyenlőséget jelenti, ami a kohézió elemi alapjait teremti meg. A törvényekkel szabályozott, jogegyenlőséget feltételező rendet lehet társadalomnak tekinteni, ezzel szemben a rendi szokásoknak alávetett jobbágyrendszer premodern barbarizmus. A törvényhozás működési elve, hogy a jog megváltoztatható, a racionalitás és az érdekek egyeztetésének útján. Ez a modern jogi racionalitás polárisan szemben áll a verbőcziánus kultúrával. A nemzeti, társadalmi, jogi egység tipikusan jogkiterjesztés útján történik, ami Magyarországon sikertelen program maradt. A jogkiterjesztés terén a Bach-rendszer oktrojált pántensei jelentették az előrelépést. De a magyar politikai és jogi elit saját erejéből, 1867 után elmulasztotta az általános jogegyenlőségi deklaráció megfogalmazását, vagyis a modern polgári társadalom léteéhez szükséges jogi modernizációt. A szokásjogi úton fejlődő polgári emancipáció megkésett és töredezett maradt.

A társadalom mint közös kultúra az etnikailag homogén Magyarországon sem jöhetett létre a súlyos műveltségi hiányok miatt. A század első évtizedében a 6 éven felüliek 40%-a írástudatlan volt, miközben a fővárosi magaskultúra soha nem látott virágzását élte a két világháború között.

A társadalom mint szociális probléma relatíve későn, az első világháború után fogalmazódik meg. A szociális kérdés hivatalos fővonala a birtokosok és dzsentri érdekek valamint a közszolgálatban dolgozók védelmét szorgalmazta.

A jog tudománya és elmélete számára azonban különösen az autokratikus elv töretlen intézményesülése számít sorsdöntőnek (Péter 1998b). Az állam cselekvési szabadsága kifejezett tiltás hiányában totális, a vélelem nem az individum szabadságának javára szól. Ennek megfelelően a központi és helyi tisztviselői hatalom alig korlátozott, az állam és jog viszonya megmarad instrumentális jellegűnek. A korabeli német *Rechtsstaat*-eszmé és gyakorlat, amely szerint törvénnyel kell biztosítani a polgár védelmét, és a hatalom működése a jognak alávetett, beleütközött a kormány szinte korlátlan rendeletalkotási jogába és a parttalan igazgatási diszkrécióba.

A jogállami védelmi rendszer, az egyén jogainak garantálása töredékesen, csak a büntető jogelvek szintjén érvényesült. A jogosultságok védelmének szintje a mindenkori gyakorlaton, a hatalomgyakorló belátásán múlt, tipikusan a nem városi jogszolgáltatásban szűkebb maradt, a jogegyenlőség érvényesülésének sem adva esélyt. A politikai szabadságjogokat a hivatal engedélyétől függő módon lehetett gyakorolni. A modern jogosultsági fejlődéssel szemben az autokratikus elv érvényesülési köre nőtt, egyre tágult a kormányzat felhatalmazása, nem intézményesült a bírósági felülvizsgálat a hivatali döntésekkel szemben. Mindezekre tekintettel fogalmazza meg Péter, hogy „A jogállam intézményeinek a kiépítése tekintetében Ausztria és Magyarország között a század végén egyre nőtt a szakadék” (Péter 1998a: 171). Különösen tragikus, hogy még a magyar liberálisok sem ismerték fel a civil társadalom megteremtésének jelentőségét. A gyenge pozícióban levő liberális jogász szellem sem a vallásszabadság és vallási egyenjogúság egyértelmű deklarálását követelte, hanem megelégedett a bevett, elismert, túrt felekezetek megkülönböztetésével, az állami gyakorlat önkényének téve ki a lelkiismereti szabadság gyakorlását. Ahogy a felekezeti szabadság, úgy általában az egyén és a társadalmi csoportok jogi státusza az állami politikáktól való függő maradt. A jogállapotok bizonytalansága miatt nem fejlődött ki a polgári jogérzet, ami a másik jogának elvételét sérelmezné. Ez a helyzet, amiben a jog és a jogászat mindvégig partner volt „megfosztotta a társadalmat attól a morális készletétől és önálló, kritikai magatartástól, amit Nyugat-Európában a szabadon fejlődő egyházak biztosítani tudtak” (Péter 1998a: 176). A civil társadalom kialakulása elmaradt.

Az autokratikus jogelv érvényesülése miatt a jogállam kiépítése lett volna a civil társadalom megteremtésének az előfeltétele. De nálunk sok tekintetben nem jött létre a képviselői intézmények és a független bíróságok hatékony közreműködésével alkotott szilárd jogrend (Péter 1998b: 176).

1867 után az önálló magyar igazgatás a rendeleti kormányzás fokozatos erősödésére, a törvénytől rendeletekre, korlátlan etatizmusra épült. A társadalomépítés programja értelmetlenné és kivitelezhetetlenné vált a hivatalnokállam és hatósági önkény közegeiben. A jogász és ezen belül a jogelméleti munka nem érte el a szilárd jogrend megteremtését,

aminek hiányában az autokratikus hatalom és az azt egymás rovására kiszolgáló, privilégiumokkal rendelkező csoportok szokásjoga érvényesült.

E tartósan intézményesülő szokásrend a magyar közjogi hagyomány, amelyben nem születik meg a modern társadalom. Az ezt az intézményesülést támogató jogászat és a mögötte ténykedő teoretikus szakma állt a legmesszebb attól, hogy a szociologizálással kacérkodjon. Szemben a kritikai eszmét valamelyest ápoló, szabadabb, bár ugyancsak torz fejlődésű filozófiával.

Alkotmányosság csak a rendi előjogok védelme érdekében működik, a dzscentri hivatalnokra támaszkodó uralmi szakszerűség se abszolutisztikus, se alkotmányos konstrukciót nem tesz lehetővé a dualizmus idején és utána sem. Ebben a helyzetben a politikai megoldást az egypártrendszerben és a diszkrecionális kormányzati hatalomban, az abszolutisztikus „parlamentarizmus”-ban látták. Ennek következtében nem jött létre politikai váltógazdaság (Hanák 1975), vagyis a politikai érdekartikulációt szükségessé tevő civil szféra.

A modernizáció „felemás”, egyenetlen, vonakodó maradt, a kis népek ellenállása a dinasztikus abszolutizmussal szemben akadályozta a középosztály polgárosodását, a civil társadalom létrejöttét. A társadalmi közép gazdasági, hivatalnoki, értelmiségi elemeket jelentett, amelyben a domináns viszonyt az értelmiségnek az uralmi elithez vonzó asszimilációs készségei jelentették. Ez koránt sem kölcsönös egymásrautaltságon, hanem uralmi dominancián alapult. A polgári az úrival szemben mindig alacsonyabb rendű maradt, a szerződés logikája nem lépett a becsületkód helyébe. A századforduló után a liberalizmus válságával a hivatalnok még inkább a dzscentrihez próbált igazodni, amiben a modernizációellenesség dominált, a konzervatív antikapitalizmus és nacionalizmus szervesen kapcsolódott össze és egészült ki az etnikai előítéletekkel. Egyedül a gyenge pozícióban levő radikális demokraták érzékelték e társadalmi állapot kilátástalanságát (Hanák 1997). A jogászat ebben a polarizációban nem találhatta meg a helyét. Pontosabban Magyarország egy modern alkotmányos elveket kikényszerítő jogi gondolkodás számára alkalmatlan hely. A nemzeti konzervatívok túlságosan modernitásellenesek, a radikálisok túlságosan kritikusak. A korszak egészére jellemző identitáshierarchia: nemzet, vallás megelőzi a szabadságot. A történeti helyzethez illeszkedő identitáskonstrukció mindig az antiliberalis nacionalista eszmeiség maradt. Amire nem tudott olyan jogi gondolkodás épülni, amiben a társadalom érzékelése jelen volt.

Ugyanekkor a modernizmus kultúrájával kapcsolatos borúlátás és dekadencia a kulturális élet más területein soha nem látott virágzásban volt és fantasztikus alkotásokat termelt. A marginalizálódott értelmiségiek kritikai alkotó ereje jelent meg ebben (Hanák 1999). A jogász szakma azonban nem marginalizálódott értelmiségiekből állt, hanem a hatalomhoz alkalmazkodó urakból. Az alkotáshoz vezető kulturális menekülési utak helyett az illeszkedési mintázatok és a hatalomközelségért való versengés voltak inkább jellemzőek. A jogelmélet menekülési útjai keskenyek és járhatatlanok, legalábbis nem vezetnek szociologizáláshoz. Az elfordulás, magába zárkózás az életidegen kantianizmushoz és fogalmi absztrakcióhoz vezetett. A szakítás az establishmenttel nehézkes, a premlét a jogászok számára nem választható opció. Ilyen körülmények között a jelentős alkotásokhoz elszakadás, elkötelezetlenség kellett volna. És mint az előzőekből következik, a társadalom felfedezése, a jogelméleten belüli szociologizálás jelentős kognitív és professzionális alkotóerőt kívánt volna. A hatalom közelsége vákuumként szívta el ezt az alkotóerőt.

A jogászi szocializáció természete

Nem mellékes az sem, hogy a korszak milyen értékátadási folyamatokban állította elő az állammal, joggal, politikával foglalkozó szakembereket. A jogászképzés nemesi habitusokat ápoló úri jellege soha nem szűnt meg, a jogászi pálya kiemelkedő mobilitási csatorna és pozícióőrzési lehetőség volt az úri középosztály számára. A jogászképzés eleve erős konzervatív természetét e társadalmi bázis tovább erősítette. Jászi Oszkárnak a Monarchia bukását elemző könyvéből arról is érzékletes képet kaphatunk, hogy az állampolgári nevelés teljes kudarca hogyan vált a fejlődés súlyos teherterelvévé (Jászi 1983). Nem volt lehetőség a tudatos állampolgári nevelés kialakítására a Habsburg Birodalom egyik felén sem. A jogegyenlőség alapú állami összetartozás gondolata sem fogalmazódott meg. Az elavult közjogi szerkezet és közgondolkodás megakadályozta, hogy modern módon fogalmazódjon meg állam és polgár viszonya. Ez a politikai elképzelés és mindenféle erkölcsi megfontolás hiányához vezetett. Az osztrák ősi dinasztikus, patrimonális szellemű közoktatás bizantizmussal, tekintélyelvűséggel és paternalizmussal telített volt. A Habsburg Birodalom nyugati felén is az uralkodónak való vazallusi hűség volt jellemző, a katonák sem népre, hazára vagy alkotmányra esküdtek fel. Nem állami öntudat, hanem császárt szolgáló hivatástudat származott ebből. A sajtó és a művelődési egyesületek, amelyek a civil társadalom bázisai, szeparatista nacionalizmusuk következtében az állameszme szempontjából károsaknak tűntek. A magyar közoktatási modell még ennél is retrográdbb volt, hiszen az ősi magyar állam mítoszát, a nemzet egységének gondolatát, egy monolit nemzetállam képzetét ápolta egy etnikailag plurális országban. Az egységesítés, asszimiláció, centralizáció a feudális osztályok érdekeinek és szellemének megfelelően fogalmazódott meg, e narrációban a magyar nemes mint a nemzeti függetlenség kizárólagos ereje ábrázolódott. A romantikus, kirekesztő szimbolizmus szerint a magyar minden oldalról támadott hős.

...a gyermekek hátrafelé néztek, csak a múltat láthatták. Soha nem láthatták magukat a jelennel való kapcsolatuk tükrében. Ez a múlt pedig egy mesterségesen szerkesztett kép volt, melynek középpontjában a hősi magyar nemzet állt, néhány baráttal és sok ellenséggel körülvéve (Jászi 1983: 546).

A téveszmék, érzékcsalódások bővölete, amelyre később Bibó István is felhívta a figyelmet, akadályozta a modern racionális professzionális társadalomképzetek kialakulását. A sajtó és a civil szféra az állami hatóságok és nemzeti propaganda eszközeivé degradálódtak. A magyar állameszme a nemesség ápoló ölében maradt, a bürokratikus racionálitással szemben szeparatista erőként működő nemesi szellem a hivatali igazgatást éppúgy áthatotta mint az oktatást.

A jogelméleti szociológizálás lehetetlensége

A történeti okokon túl tartós, általános problémák is akadályozzák a szociológia megteremtő hatását. Egy más korszakról szólva Sajó András pontosan fogalmazta meg a jogtudomány általános problémáját:

A jogtudományban az eredeti megismerést ma is lapos leírásra törekvés nyomja el, ami önmagában a fennálló viszonyok ideologizálása; de ha kell, ezt nyílt eszményesítés és legitimálás egészíti ki. Ehhez jön korunkban egy nagy adag szociologizálás, amely ennek a laposságnak „tudományos mélységet” igyekszik adni. Mindezt készséggel szentesíti a neopozitivisták tudományelmélet, amelyet a jogtudomány hagyományos formáinak igazolására csak újabban fedez föl a jogtudományi elmélet, amikor – ahogy ez már a jogtudománnyal lenni szokott – más területeken ez az irányzat leáldozóban van (Sajó 1983: 21).

A joggal való foglalkozás (az ún. jogtudományok és a jogelmélet egyaránt) tudományon kívülsége korábban sem volt másként, és azóta se sokat változott. A társadalomtudományok, így a szociológia használata csak felületes, alap nélküli lehet. Vagyis sem elméleti, sem társadalomtudományokra jellemző módszertani végiggondolás, megalapozás nincs a magyar jogelméleti gondolkodásban.

Itt felmerül a problémaérzékelés általános strukturális problémája: honnan látszanak a társadalom krízisei? Az utcáról, a gyárból, a városból, a hivatalból? A faluból más látszhat, a jogi etnográfia és „élő jog” a magyar népi jogélet kutatásában politikai természetűvé vált. A jogszokások összegyűjtése inkább szándékozta a kodifikátort meggyőzni a szokások figyelembe vételéről, mint egy teoretikus pozíció alapanyagául szolgálni. A hivatalos, intézményes tudáshelyekről leginkább a nemzeti, nemzetiségi kérdést, szuverenitást és a közjogi kérdéseket látták. Közben azonban a kortárs problémaérzékelés irodalmi, művészeti, publicisztikai formái és az életformareformokban is testet öltő hétköznapi társadalomkritika virágzott (Németh és Ehrendhard 2018; Csunderlik 2017).

Szociológiát, sőt társadalmat kereső szemmel a magyar jogelmélet keserves olvasmány. Egyáltalán nem látszik belőle a magyar társadalom. Somló Bódog például az egyébként remek művében így ír:

A társadalmi élet törvényszerűségét nem szabad valamely külön társadalmi tüneményesorozat törvényszerűségében keresni, a társadalmi életnek sincsen más törvényszerűsége, mint az egyetemes természettudományi törvényszerűség, a mely minden egyes szociális jelenség törvényszerűségét közvetlenül meghatározza (Somló 1902: 24).

A beavatkozás és természetes kiválasztódás összehangolása a téma, de nincs szó arról, hogy miért is kellene beavatkozni, szabályozni, mi a probléma. A fejlődés iránya jellemző módon az egyre nagyobb állami beavatkozás és egyre nagyobb szabadság a beavatkozás megváltoztatására. De ezen túl sem Jászi állambölcsületében (Jászi 1903), sem Moór jogfilozófiájában (Moór 1934), sem Horváth Barna *Jogszociológiájában* (Horváth 1934), sőt Bibó jogfilozófiai írásában (Bibó 1935) sem látszik a szociologizálás, nincs társadalom néhány absztrakt utaláson kívül, társadalom mint szociális kérdés vagy probléma nem jelenik meg. „A társadalom különböző emberek oly magatartásainak az összessége (nem pedig embereknek összessége), amelyek egymás feltételeit érintik.” – írja Horváth Barna *A jogelmélet vázlatában* (Horváth é. n.: 21). Ez az analitikus szemlélet nem foglalkozik azzal, hogy mit jelent az individuumok közötti érintkezés. Legfeljebb a munkamegosztás elméleti jelentőségéig jut el. De nincs összefüggésbe hozva a munkamegosztás és a modern társadalom integrációjának problémája, bár kronológiai értelemben Durkheim művét, ami 1893-ban jelent meg ismerhette volna (Durkheim 2001). Persze ismerte, ezt a

Jogszociológiából tudjuk: A „Társadalmi teljesítmény-összefüggés”-ről, az eljárásról szóló ötödik szakaszban a társadalom növekedése és a bürokrácia összefüggése jelenik meg:

Az eljárásnak a szabadság jegyében való fejlődése azt jelenti, hogy a társadalmi magatartások az eljárás sajátos kifőrmálódása következtében egyre kevésbé érintik egymást. Egy kifejlett, differenciált eljárási apparátussal rendelkező társadalomban az élet, a testi sértetlenség, a hit, a gondolkodás, a tanítás, a szólás, a gondolatok nyilvános közlése, a gazdasági, ipari tevékenység stb. rendszerint és bizonyos előzetesen megvont határokon belül nem érintettek mások magatartása által (Horváth 1995: 334).

Ez lenne a jogi eljárás teljesítménye. Ezt aligha lehet szociologizálásnak látni, a magyar filozófia szociologizáló hajlamától is távoli.

A szociologizálás tétjei

A magyar jogelméleti hagyomány társadalmi fogalmát kereső újraolvasása után megállapítható, hogy a társadalmi, történeti valóság kritikus érzékelése és a jog teoretikus tárgyalása nem kapcsolódik össze. Még egy életművön belül sem, amelyre legekleatásabb példa Bibó munkássága. Jellemző módon talán Pulszky Ágost korai államtana áll legközelebb a szociologizáló szellemhez, amikor az egyre szélesedő társadalmi érdekkörökről ír, és amelyben nem mellesleg meghaladja a nemzeti társadalom határait is. Ugyanakkor éppen ez a szemlélet vezeti borúlátó jövőképhez. Amikor az egyházi társadalom felbomlik, ki tud fejlődni igazi funkciója, az egyházi autonómia. „Mikor lesz demokrácia Magyarországon?” Sokféle érdekkör, sokféle társadalmi érdek felbomlási folyamata után? Még sokáig nem. Pulszky 1890-es írása a munkáskérdésről üdítő korai kivétel az általános tendencia alól (Pulszky 1890).

A társadalom fogalma feltételezi az egyén modern fogalmát is. A társadalomról való gondolkodás összefügg az individuális szabadság, emancipáció lehetőségterével. A jog és állam modern működéséhez (jogállam, alkotmányos állam) szükség van a társadalmi probléma (a társadalom mint probléma) érzékelésére. Mindezek tehát kölcsönös konstituáló viszonyban állnak. Nem csak a jogegyenlőség deklarációjára van szükség ahhoz, hogy létrejöjjön a civil társadalom, hanem a modern társadalom fogalmára (elképzelésére) is. Modern állam és jog működtetéséhez olyan állam és jogfogalom szükséges, amely mögött ott munkál a társadalom fogalma is, vagy legalább a szociologizálás.

Hivatkozott irodalom

- Antaki, Mark (2012): The Turn to Imagination in Legal Theory: The Re-Enchantment of the World? *Law Critique* 23(1): 1–20.
- Arendt, Hannah (1968): *Men in Dark Times*. New York: Mariner Books Classics.
- Berend T. Iván és Ránki György (1976): *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Budapest: KJK.
- Bibó István (1986 [1935]): Kényszer, jog, szabadság. In *Bibó István Válogatott tanulmányok I.* Huszár Tibor, Vida István és Nagy Endre (szerk.). Budapest: Magvető, 5–148.
- Chamberlain, Lesley (2021): *Street Life and Morals. German Philosophy in Hitler's Lifetime*. London: Reaktion Books.

- Csunderlik Péter (2017): *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör (1908–1919) története*. Budapest: Napvilág.
- Demeter Tamás (2011): *A szociologizáló hagyomány – A magyar filozófia fő árama a XX. században*. Budapest: Századvég.
- Durkheim, Emil (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Ehrlich, Eugene (2001): *Fundamental Principles of the Sociology of Law*. London: Routledge.
- Erdei Ferenc (1980 [1943]): A magyar társadalom a két világháború között. In uő: *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai, 291–346.
- Hajnal István (2003): Az osztálytársadalom. In *Az új Magyarország (Magyar művelődéstörténet)*. Miskolc: Gyula (szerk.). Budapest: Arcanum. Interneten: <https://mek.oszk.hu/09100/09175/html/78.html> (letöltve: 2024. január 30.)
- Hanák Péter (1997): Társadalmi struktúrák a 19–20. századi Közép Európában. *Történelmi Szemle* 39(2): 159–177.
- Hanák Péter (1975): A dualizmus válságának problémái a 19. század végén. In *Magyarország a Monarchiában*. Sólyom Gáborné (szerk.). Budapest: Gondolat, 223–288.
- Hanák Péter (1999): Társadalmi peremlét és kulturális alkotóerő Bécsben és Budapesten (1890–1914). In *A Kert és a Műhely*. Borus Judit (szerk.). Budapest: Balassi, 230–262.
- Hauser, Arnold (1980): *A művészet és irodalom társadalomtörténete I–II*. Budapest: Gondolat.
- Horváth Barna (1995 [1934]): *Jogszociológia*. Budapest: Osiris.
- Horváth Barna (é. n. [1937]): *A jogelmélet vázlata*. Budapest: Attraktor.
- Inglis, David (2014): What is Worth Defending in Sociology Today? Presentism, Historical Vision and the Uses of Sociology. *Cultural Sociology* 8(1): 99–118.
- Jakab András (2007): Hans Kelsen magyarországi fogadtatása. In *Hans Kelsen jogtudománya*. Cs. Kiss Lajos (szerk.). Budapest: ELTE ÁJK – Gondolat, 86–121.
- Jászi Oszkár (1983): *A Habsburg-Monarchia felbomlása*. Budapest: Gondolat.
- Jászi Oszkár (1982): Tudományos publicisztika. In *Jászi Oszkár publicisztikája*. Litván György és Varga F. János (szerk.). Budapest: Magvető, 17–29.
- Jászi Oszkár (1903): *A történelmi materializmus állambölcselete*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- Lukács György (1971): *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető.
- Maine, Henry Sumner (1988): *Az ősi jog*. Budapest: Gondolat.
- Mannheim, Karl (1999): Korunk diagnózisa. In *Mannheim Károly*. Felkai Gábor (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 157–216.
- Mannheim Károly (2000): *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris.
- Mítzman, Arthur (1970): *The Iron Cage. An Historical Interpretation of Max Weber*. New York: Knopf.
- Moór Gyula (1923): *Bevezetés a jogfilozófiába*. Budapest: Pfeifer Ferdinánd Kiadóvállalata.
- Némedi Dénes (2011a): A cselekvésemélet mint a szociológia „magva”. In *Szociológiai és Társadalomelméleti Tanulmányok*. Rényi Ágnes (szerk.). Budapest: ELTE TÁTK – Eötvös Kiadó, 159–178.
- Némedi Dénes (2011b): A társadalom mint kritikai kategória. In *Szociológiai és Társadalomelméleti Tanulmányok*. Rényi Ágnes (szerk.). Budapest: ELTE TÁTK – Eötvös Kiadó, 181–195.
- Németh András és Ehrenhard Skiera (szerk.) (2018): *Rejtett történetek. Az életreform-mozgalmak és a művészetek*. Budapest: Műcsarnok.
- Péter László (1998a): Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. In *Az Elbától keletre*. Czigány Lóránt (szerk.). Budapest: Osiris, 148–186.
- Péter László (1998b): Autokrácia Kelet-Európában. In *Az Elbától keletre*. Czigány Lóránt (szerk.). Budapest: Osiris, 37–59.
- Petrzaycki, Leon (1955): *Law and Morality*. New York: Harvard University Press.
- Pikler Gyula (1910): *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. Budapest: Grill Károly Kiadóvállalata.
- Polányi Károly (2004): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest: Napvilág.
- Pulszky Ágost (1999 [1885]): A jog- és állambölcészet alapjai. In *Pulszky Ágost*. Kupa László (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 61–132.
- Pulszky Ágost (1999 [1890]): A munkáskérdés. In *Pulszky Ágost*. Kupa László (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 157–170.
- Sajó András (1983): *Kritikai értekezés a jogtudományról*. Budapest: Akadémiai.
- Skinner, Quentin (1997): Jelentés és megértés az eszmetörténetben. In *A koramodern politikai eszmetörténet camb-ridge-i látkepe*. Horkay Hörcher Ferenc (szerk.). Pécs: Tanulmány Kiadó, 7–54.
- Somló Bódog (1907): *Állam beavatkozás és individualizmus*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata.

- Szelényi Iván (2018): Bevezető gondolatok: szociológia – szociográfia. In *A magyar szociográfia a 20–21. században*. Tóth Pál Péter (szerk.). Budapest: Gondolat, 15–25.
- Tamanaha, Brian (2001): *A General Jurisprudence of Law and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Tönnies, Ferdinand (2004): *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Watson, Alan (1988): *Failures of the Legal Imagination*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és Társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I.* Budapest: KJK.

Fleck Zoltán

jogász-szociológus, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Jog- és Társadalomelméleti Tanszékének egyetemi tanára
(Budapest)

Üldözők és üldözöttek

Csikós Gábor

„A megváltozott politikai helyzetet nem tudja helyesen felfogni.” Zsidónak minősített betegek Lipótzmezőn a magyarországi holokauszt idején (1944–1945)

Herczeg Noémi

„Én a törvény értelmében minek fogok minősülni?” Egy származásigazolási ügy történeti-néprajzi megközelítése

Bencsik Rita

Emlékezet és identitás változásának vizsgálata két memoárban

Szuromi Rita

„Nagy módba kerülsz ilyen fiatalon, kegyelmes asszony leszel.” Presztízsvesztés, identitásőrzés Graefl Ilona emlékiratában

Szabó Róbert Károly

Erdélyi gimnáziumi tanárok az I. világháborús menekültválságokban

Csapody Tamás

„Szektáriánusok” Borban. Jehova Tanúk, reformadventisták és nazarénusok bori munkaszolgálat

Gyáni Gábor

Hajnal István történetírása – új megvilágításban

Továbbá a Körkép rovatban írások György Pétertől és Felix de Mendelssohntól, a Könyvek rovatban recenziók olvashatók Petri Olga, Rainer M. János és Szijártó M. István műveiről.

A **KORALL** szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségénél, és valamennyi idejű munkát postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 6500, egy szám ára 1750 Ft.

Az elektronikus változat éves előfizetésének ára 3500, a támogatóié 6500 Ft.